

В. С. Шандра

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), valshandra@gmail.com

ЦЕХОВА І РЕМІСНИЧА УПРАВА ЯК МІЩАНСЬКІ ОРГАНИ СТАНОВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті з'ясовано основні ознаки самоврядування, що були притаманні цеховим і ремісничим управам українських міст ХІХ — початку ХХ ст. Запроваджене Катериною ІІ 1785 р. Ремісниче положення надавало право ремісникам створювати власні станові органи влади, які формувалися на виборному принципі. Визначено, як держава спрямовувала вибори аби ремісничими громадами керували соціально активні, грамотні та авторитетні люди. У фокусі дослідження перебувають і сходи ремісників, на яких, крім виборчих, вирішувалися питання внутрішнього життя цеху і ремісничої громади міста, розмір внесків та їх витрати, експлуатація спільної нерухомої власності. Йдеться також про звітність управ. Встановлено, що вона не стала дієвим важелем самоврядування, оскільки управи звітувалися, в основному, перед адміністрацією, а не перед громадою. В центрі уваги перебувають і механізми, за допомогою яких врегульовувалися виробничі відносини між ремісником і замовником, між ремісником і майстром. Суттєво зауважено роль суду у формуванні внутрішніх взаємовідносин та взаємовідносин з державою.

Ключові слова: цех, управа, самоврядування, вибори.

V. S. Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor,
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com

WORKSHOP AND HANDICRAFT COUNCILS AS THE SELF-GOVERNMENT ESTATE ORGAN OF PETTY BOURGEOISIE THE UKRAINIAN CITIES OF XIX — EARLY XX CENTURY

Abstract

The article investigates the basic elements of self-government that were inherent in the guild and craft council in Ukrainian cities of XIX early XX century. Introduced by Catherine II in 1785 craft positions gave the craftsmen the right to create their own state governments that were formed on the elective principle. We explain how the state has used the elections to direct guild communities by socially active, educated and competent people. In focus of the study are craft gatherings decided besides the question of election, the inner life of guild and craft community, contribution rates, it's using, as well as using of its property. It is established that the councils' reporting did not become an effective lever of government, because they who are accountable primarily to the administrative institutions and not to the community. The focus is also the documentation regulated industrial relations between craftsman and customer, craftsman and master. The role of the Court in forming of the internal relations and relations with the state are also analyzed.

Keywords: *guild, council, self-government, elections.*

Ремісники, складова частина міщанства, до появи фабричної промисловості були єдиними виробниками товарів широкого вжитку і для захисту своїх суспільно-виробничих інтересів створювали цехи. До них входили виробники спорідненого фаху, які й сформували власні органи для керівництва, такі як цехова і реміснича управи. Перша порядкувала у цеху, а інша — у місті з кількома цехами.

Якщо цеховий устрій ранньомодерної доби з його проявами в Україні зацікавлено вивчалися Пилипом Клименком¹ та Катериною Лазаревською², то його існування в пізньоімперський період залишився поза увагою істориків. Виняток становить локальне дослідження промислового виробництва Подільської губернії, у якому відзначено місце ремісничих цехів³, однак до питання їхнього самоврядування автори майже не зверталися. Те ж саме можна сказати і про наукові розвідки, присвячені локальним цехам. Тож

¹ *Клименко Ф. В.* Западно-русские цехи XVI–XVIII вв. — К., 1914. — 166 с.; *Клименко П. В.* Цехи на Україні. — Т. 1, вип. 1: Суспільно-правні елементи цехової організації. — К., 1929. — 200 с.

² *Лазаревська К.* Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 276–309.

³ *Задорожнюк А., Реснт О.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — К.: І-т історії України, 2008. — 270 с.

дослідження історичних практик міщанського самоврядування, котрі проявлялися в українських містах XIX–XX ст. стало завданням цієї статті. Йдеться не лише про історичний досвід як такий, а про взаємовідносини місцевих громад і держави аби принципи самоорганізації набули реального втілення.

З'ясуванню самоврядних ознак цехових і ремісничих управ сприятиме коротка хроніка їх функціонування на українських територіях, що перебували у складі Російської імперії. Набуваючи ці землі, Катерина II не могла не зауважити, що там міська людність мала досить розвинутий цеховий устрій. Адже власних практик цехового устрою Росія не мала, не дивлячись на те, що Петро I прагнув заснувати саме такі корпорації у створюваній ним імперії, однак ті не прижилися через підпорядкування міст державі та не надання їм жодного з елементів магдебурзького права. Іван Дитятин дослідив, що цехова організація Петра I вводилася не для промислового розвитку, а скоріше для забезпечення меркантильних інтересів державної адміністрації. До категорії міського населення зараховувалися не ті, хто мав промисел, а ті, хто володів власністю, на яку й накладався державний податок. Лише у XVIII ст. до власності додалося заняття промислами⁴.

Розпочалося насадження цехів за російським взірцем зі Слобідської України, зокрема з Харкова, у якому працювало чимало цехових. Згідно з інструкцією 1766 р. усі майстри мусили заснувати цехи за ремеслами. На зростання їх фахового рівня суттєво вплинули 32 ремісничі німецькі родини, що їх з Санкт-Петербурга запросив 1803 р. для облаштування університету Василь Каразін⁵. У містах Гетьманщини до ліквідації її автономного ладу цехів було багато й вони продовжували зберігати польські й німецькі традиції магдебурзького права. Міста Правобережної України, як і Гетьманщини, також не потребували спеціального створення цехів. Там у чисельних містечках, які й засновувалися, аби приносити статки місцевій шляхті, як визначив ще свого часу Макс Вебер⁶, переважала цехова організація праці, що існувала з річпосполитських часів із магдебурзьким правом, статутами, знаменами, скарбницями, зібраннями, виборними цехмістрами, повноваження яких залежали від статусу міста — державного чи приватно-власницького, а також з правом з'ясовувати судові позови цеховиків. Що ж до міст Південно-Східної та Південної України, котрі практично не знали традицій магдебурзького права, то тут цехи запроваджувалися державою за

⁴ Детальніше див.: *Дитятин И. И.* Устройство и управление городов России. — Т. 1: Города России в XVIII столетии. — Санкт-Петербург: Тип. М. М. Меркульева, 1875. — С. 287.

⁵ *Латина М. С.* В. Н. Каразин и “дело о ремесленниках” (об истоках развития торгово-промышленного Харькова, его культуры и благоустройства) // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* — 2013. — № 1050: Сер. “Історія”. — Вип. 46. — С. 122.

⁶ *Вебер Макс.* Город. — Петроград, 1923. — С. 106.

законодавчим актом 1785 р. і статутом цехів 1799 р., хоча й не відразу після приєднання. У містах Кримського ханства на кінець XVIII ст. ремесла досягли такого рівня, що створювалися цехові корпорації, які регулювали виробництво та збут, керували учнівством демонстрували набуття майстерності на святі Ревану⁷.

До впорядкування цехового устрою верховна влада приступила 1852 р. і внаслідок цієї реформи цехові управи впроваджувалися лише у тих містах, у яких було розвинуті ремесла, а в інших розпочинало свою діяльність спрощене управління і в цьому разі реміснича управа опікувалася кожним ремісником окремо⁸. У Південно-Західному краї це переформування супроводжувалося ще одним заходом, метою якого було змусити єврейське населення сповна сплачувати державні податки. Для цього здійснювався його перепис та створювалися неремісничі єврейські цехи⁹. Остаточо цехи та цехові управи припинили тут свою діяльність 1886 р.¹⁰ Ремісничі ж управи в містах українських губерній, втім як і повсюдно, ліквідовувалися у два заходи. Під час першої ліквідації, що відбулася 1902–1903 рр. у Російській імперії залишилося 29 управ, з них в українських містах п'ять: у Керч-Єнікалі і Сімферополі Таврійської губернії, Одесі, Сумах і Харкові. Тож Керч-Єнікальська об'єднувала 13 цехів, Одеська — 31, Сімферопольська — 16, Сумська — 8 і Харківська — 3 цехи. Остаточо ремісничі управи перестали існувати згідно з декретом радянської влади про ліквідацію станових і цивільних чинів від 11 листопада 1917 р., хоча самі ремісники ще довго задовольняли міське населення виробами і продуктами своєї діяльності.

Тож цехові і ремісничі управи як міщанські станові владні органи формувалися на виборному принципі, котрий запроваджувало Ремісниче положення 1785 р. і який був найголовнішою ознакою самоврядності цехової громади та гарантував обрання до її керівного складу тих, котрі були близькі між собою за способом життя і яких громада знала з кращого боку та яким довіряли люди. Саме тому вибори проіснували до самого кінця ремісничого укладу. Обиралися цехмістер (старшина), ремісничий голова та їх товариші. До цехового старшини і ремісничого голови держава висувала майже однакові вимоги: п'ятирічний стаж цехового майстра, який дозволяв оцінити кваліфікацію ремісників, письменність, яка визначалася вмінням читати і писати. Хоча припис закону бути грамотним залишався вразливим ще й для

⁷ Возгрин В. Е. История крымских татар. Очерки этнической истории коренного населения Крыма. В 4 т. — Т. 2. — Симферополь: Тезис, 2013. — С. 169–174.

⁸ Детальніше див.: Шандра В. С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К.: І-т історії України, 2016. — С. 40.

⁹ Там само. — С. 43–60.

¹⁰ Там само. — С. 69.

початку XX ст. При обговоренні питання про освіченість на Другому всеросійському з'їзді з ремісничої промисловості кілька депутатів сумнівалися у його важливості, вважаючи, що досвідчений ремісник на посаді старшини може з'ясувати справи не гірше письмених¹¹. Перед виборами і магістрати, і думи звертали увагу виборців на спосіб життя та на поведінку майбутніх посадовців. Київський магістрат ще 1805 р. рекомендував обирати “трезвых, постоянных” та тих, які б не продавали спиртні напої¹². Моральність визначалися чесним ім'ям, доброю славою, шанобливим до себе ставленням і ці якості враховувалися при схваленні на посаді думою, а після 1870 р. — губернатором чи градоначальником.

Якщо йшлося про міста у межах єврейської осілости, то враховувалося і етнічне походження. Ремісничий голова, старшина та один із його товаришів мали бути християнами. В разі стовідсоткової чисельності ремісників-юдеїв посадовці не обиралися, а призначалися місцевою адміністрацією¹³. Із цим питанням в адміністрації постійно виникали проблеми, бо на виборах більшість голосів отримували саме ремісники-юдеї. Тоді коли претенденти на посаду отримали однакову кількість виборних кулек, перевага віддавалася особам з досвідом управління, місцевим та тим, котрі розуміли іноземні мови. Надаючи голові владу, держава залишала цю посаду в категорії почесної, не виплачуючи йому жалування за службу. Натомість наділяла його такими почесними атрибутами як ціпок (“трость”) із зображенням герба міста, з яким той мав з'являтися на людях. Він займав перше місце на зібраннях, при голосуванні мав два голоси. Після відбування каденції, голові виділявся почесний стілець в управі, якщо його служба була похвальною.

Київська міська дума одна з перших успішно поставила питання про доцільність перегляду терміну обіймання ремісничим головою посади з одного до трьох років. Резон був у тому, що впродовж року йому було важко навести порядок в діловодстві, розібратися із звітністю, не говорячи вже про інші, більш складні питання справляння податків¹⁴.

Приписи ремісничих положень і статутних вимог про вибори на практиці виглядали не так ідеально, як на папері. Питання про порушення виборної процедури 1880 р. у шевському, кравецькому та ковальському цехах з'ясувалося не лише Київською ремісничою управою, а й губернським у міських справах присутством, яке ухвалило рішення про їх відміну і зобов'язало

¹¹ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности в С.-Петербурге 1911 г. — Санкт-Петербург: Тип. инж. Г. А. Бернштейна, 1911. — С. 35, 39.

¹² Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва), ф. 320, оп. 1., спр. 11.

¹³ Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Санкт-Петербург, 1887. — Т. 11, ч. 2. — С. 56.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 7099, арк. 4.

ремісничу управу провести нові вибори відповідно до законодавчого роз'яснення¹⁵. Низька явка на вибори 1895 р. у Києві призвела до перенесення їх на вересень¹⁶. І все ж питання про відмову від виборів жодного разу не ставилося під сумнів, хіба що на Першому з'їзді представників ремісничої промисловості 1900 р., на якому харківський ремісничий голова Оберемок висловився за їх вдосконалення шляхом заміни керівників по черзі, а не одноразово¹⁷. Більше того, на Другому з'їзді 1911 р. представник ремісників Вінниці Х. Кіль запропонував припинити практику при схваленні на керівні посади звертати увагу на віросповідання¹⁸.

Стверджувати про наявність станової самоврядності дозволяє і спільна скарбниця, вірніше, дві: цехова і загальна. І ту, і ту формували з внесків і штрафів (пені), доходів від власності, що перебувала у спільному володінні, цехового або спеціального зборів. Кошти витрачалися на соціальні запити, на поліпшення побуту ремісників та вдосконалення ремесел, а також на утримання ремісничої управи. Тож кожна реміснича управа володіла статками, які уважалися власністю усієї ремісничої громади. Харківській на 1864 р. належало значного розміру нерухомості, а також капіталами. Йдеться про подвір'я з мурованим будинком вартістю в 30 тис. руб., де містилася сама реміснича управа разом з чотирма цеховими управами і парафіяльним училищем, яке утримувалося на кошти громади. Там навчалася до 200 учнів обох статей. Крім того, власністю ремісничої громади були житлові будинки в 15 тис. руб., де доглядалися літні і скалічені ремісники обох статей¹⁹. У Сумах реміснича управа з 1802 р. перебрала на себе витрати з похованням ремісників, для чого існував спеціальний фонд²⁰.

Важливою ознакою волевиявлення, як складової самоврядності були цехові сходи (сходки, збори), які колективно приймали рішення у вигляді громадського присуду ("приговора") у цілій низці питань. На них обирався цеховий старшина з товаришами, обговорювалися і приймалися рішення про розміри вступних до цеху та щорічних до цехової та ремісничої скарбниці, а також нові члени. У редакції кожного Ремісничого статуту йшлося про обов'язок управ дбати про культуру спілкування на сходах, аби кожний

¹⁵ Записка сенатора Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. — [К., 1880]. — С. 54–57.

¹⁶ Держархів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 786, арк. 2–7, 12, 73.

¹⁷ Отчет по Всероссийскому съезду по ремесленной промышленности в С.-Петербурге с 14 по 20-е марта 1900 г. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 52.

¹⁸ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности... — С. 5.

¹⁹ Там же. — С. 7.

²⁰ Материалы анкеты 1893 г. // *Пажитнов К. А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1952. — С. 201.

дотримувався порядку, вислуховував пропозиції голови зборів, старшин і їх товаришів. А у Ремісничому статуті 1879 р. видання навіть наголошувалося, щоб кожний ремісник дотримувався і словами, і вчинками благопристойності й не надавав зайвого приводу до чвар і суперечок²¹. Ця риторика статуту з'явилася внаслідок виступів ремісників, які почали відстоювати свої права на вчасну сплату зароблених коштів. Принаймні, словами-закликами про дотримання порядку та почитивості вдалося припинити буйство в 1867 р. підмайстрів і майстрів шевських і черевичних справ із київського Хрещатика, які натовпом до 100 осіб увірвалися до приміщення ремісничої управи і вимагали звільнення підмайстра Шульженка, якого, на їх думку, незаконно було затримано²². Неможливість покаранням досягти бажаного спонукало владу не допускати у ремісниче середовище осіб, які мали судимість, зарекомендували себе недоброчесними. Саме цим керувався голова Бердичівської ремісничої управи, коли не видав міщанину Мойші Жидовецькому свідоцтва на звання шевця. Його в цьому підтримали й гласні думи, пояснивши свою відмову перебуванням того у в'язниці²³.

Для адміністрації, сходи як спосіб народовладдя, потребували постійної уваги, адже ця інституція могла заявити про себе стихійними виступами, як це було в Умані 1863 р., коли ремісники, в тому числі і юдеї, склали власну угоду щодо порядкування у ремісничій управі та виставили караул біля входу для охорони їхніх коштів²⁴. Влада побоювалася стихійності сходів, а тому у багатьох випадках дозувала самоврядність, приписуючи у ремісничих положеннях, що будь-кому заборонено змінювати текст законодавчих документів²⁵. 1883 р. київські ремісники прагнули на сході вирішити питання про рішення ремісничої управи позбавити права голосу тих, хто не мешкав у Києві постійно, а приїздив сюди і тимчасово займався ремеслом, звертаючись за роз'ясненням і до Сенату, і міністра внутрішніх справ²⁶. Право сходу на можливість захищати інтереси ремісників залишалось актуальним і для початку XX ст., про що говорив у виступі на Другому з'їзді з ремісничої промисловості 1911 р. голова Харківської ремісничої управи О. Тьомін, коли

²¹ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М. И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 425.

²² Робітничий рух на Україні (Становище та боротьба робітничого класу, 1861–1884 рр.): Зб. док. і матер. / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк та ін. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 46.

²³ ЦДІАК України ф. 442, оп. 1, спр. 10047, арк. 1.

²⁴ Там само, оп. 171, спр. 663, арк. 3.

²⁵ Ремесленное положение Смотрицкого гончарского цеха // Кустарные промыслы Подольской губернии. — К., 1916. — С. 22.

²⁶ Кулінська С. Ю. Реорганізація ремісничого управління Києва у другій половині XIX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 1999. — С. 60.

наводив приклад, як сход не виконав розпорядження губернського правління і не виключив двох осіб з цехової громади²⁷. У самому ремісничому середовищі не було однієї думки щодо ролі сходів. Л. Швагер з Одеси, оцінюючи місцеві практики, вважав, що багатолюдні зібрання не приносять користі²⁸.

Суттєвою ознакою самоврядування була звітність, яка повинна була б здійснюватися не лише перед державною адміністрацією, а й перед ремісниками, на загальних ремісничих сходах. Щоправда, звіти перед адміністрацією стали обов'язковими, на відміну від звітів перед громадою, перед якою керівництво звітувало скоріше вимушено, в основному, лише після скарг, які розбирала місцева влада. Хоча були випадки, коли й адміністрація виявлялась безсилою і не могла змусити вчасно подавати фінансові звіти. Гласний Полтавської думи після ревізії 1840 р. ремісничої управи, даремно вимагав від голови Семена Смолянського подання рахунків. Той відмовлявся, мотивуючи тим, що таких він не отримав від цехових старшини²⁹. Лише скарги змушували старшин звітувати, бо у такий спосіб вони могли доводити неправдивість звинувачень у надмірному стягненні податків. Тільки вони змусили ремісничого старшину Карпа Схарія з Острога в 1860 р. відчитатися перед ремісникам про витрату ним 300 руб.³⁰ Так було і у Кам'янець-Подільській ремісничій управі 1883 р., коли звітував ремісничий голова і старости про витрати цехових коштів. Цехові звіти ремісничому голові після звільнення подавали і нерегулярно, і невчасно, що, не в останню чергу, спричинило посилення контролю з характерною для бюрократичного управління документальною звітністю, якою займалася реміснича управа.

До характерних рис цехової самоврядності варто віднести й трудові правовідносини, які супроводжувалися укладенням угод і договорів. Про них сказано в Ремісничому статуті так: “Без словесного или письменного о цене договора ремесленник не должен брать никакой работы”³¹. Контрактами та подібними до них угодами регулювали взаємне дотримання умов батьками, опікунами, поміщиками і майстрами при навчанні дітей ремеслу. Там обумовлювалося, якому саме фаху буде навчати майстер, скільки це буде коштувати та скільки часу буде тривати навчання. Як правило, записувалися і свідки, які підтверджували сплату коштів згідно прописаних умов. Після

²⁷ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности... — С. 26.

²⁸ Там же. — С. 35.

²⁹ Павловский И Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856). — Полтава: Электр. Типолитография “И. А. Дохман”, 1910. — С. 305.

³⁰ ЦДАК України, ф. 485, оп. 1, спр. 15911, арк. 6.

³¹ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях... — С. 437.

укладання договору його умови записувалися до цехової книги³², внаслідок чого цех несе відповідальність перед суб'єктами найму. Договори уклалися між майстрами і міщанами, якщо ті бралися виконувати певну роботу по контракту. Недотримання умов договорів оскаржувала одна із сторін. Йоган Тельдман 1836 р., віддаючи сина для вивчення годинникарства, знаючи місцеві порядки, спеціально прописав у договорі, схваленому Київською ремісничою управою, щоб сина карали лише за його згодою³³.

До договірних умов наближаються й “обов'язки”, які у письмовому вигляді давалися при вступі до цеху, або коли уже цехові допустили пропуск, запевняючи, що вони надалі будуть дотримуватися традиційних норм співжиття. Принаймні, такі відклалися в діловодстві Київської управи ремісничих цехів в перше і друге десятиліття XIX ст. Там записано практичні умови договору: об'єм праці та її вартість, а також те, що вона буде виконана без відлучення з робочого місця без дозволу майстра, що найм передбачає виконання роботи у власному одязі і т. ін. Ішлося про зобов'язання служити чесно, добропорядно, не пиячити та не грубити начальству. Ось текст одного із них: “Обязываюсь от ныне, впредь жить честно и добропорядочно, удаляться от всех худых качеств, пьянства, и худого состояния с людьми не обращаться, оказывать имею как отцу так матери сыновнее почтение, не причиняя никаких обид, как оным родителям, так и жене”³⁴.

Цехи брали участь в управлінні справами міст, хоча їх роль не була значною й ремісничі управи також зайняли у місцевій структурі влади певне місце, хоча і не відразу. Винятком може бути лише Київ, з його магдебурзьким правом, коли цехові старшини з 1786 р. залучалися до засідань загальної міської думи разом з ремісничим головою Іваном Косачинським³⁵. 1838 р. київські цехи через делегування обирали міського голову. Призначалися від кожного “цехового общества” не менше десяти осіб, якщо вибирався голова і не менше — 20, якщо — інші посадовці. Виборці повинні були з'явитися о 9.00 год. ранку до Контрактової зали, де відбувалися міські вибори³⁶. Якщо говорити про Чернігів 1799 р., то його ковальський цех також обирав до думи з свого середовища одного гласного³⁷.

Натомість у Харкові не спостерігалось такого явища. Дума якщо й потребувала підтримки громад, то зверталася до купців, а до цехів практично —

³² Климченко П. В. Вказ. праця. — С. 166–185.

³³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 140, спр. 622, арк. 1–2.

³⁴ Держархів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 17, арк. 1–2.

³⁵ Молчановский Н. В. Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина. — 1889. — Кн. 7. — С. 62.

³⁶ Держархів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 772, арк. 1–2.

³⁷ Леп'явко С. Чернігів: Історія міста. — К.: Темпора, 2012. — С. 220.

ні. Лише з часом, а саме 1820 р., було порушено цю традицію і до думи було обрано трьох осіб від цехових. Ще через двадцять років, 1840 р. при виборах голови інтереси міщан і цехових представляли уповноважені, котрих на виборах було по 12 осіб від кожного стану³⁸. Київські цехи “о своих нуждах и обидах” зверталися до міської думи, коли їхні питання перебували в компетенції цього органу влади. 1786 р. вони звелися до оскарження військових і поліції аби влада зупинила їхні неправомірні вчинки. Перші, займали під постій будинки цехових управ, позбавляючи ремісників можливості збиратися для вирішення власних потреб, що раніше вони робили майже щодня. Нижчі військові чини та їх дружини, не будучи членами міської громади, порушували правила, торгуючи овочами і продуктами. Особливих нарікань діставалось поліції, яка з відкриттям нової поліцейської установи — Київської управи благочиння — почала вимагати збільшення числа сторожів і конвоїрів, тоді як ремісники наймали десяцьких. Претензії висувалися і до поліцейських чинів, котрі, незважаючи на жалування, не винаймають квартир, а займають їх, так як і військові, в будинках ремісників. Більше того, управа благочиння почала втручатися в діяльність цехових управ³⁹, чим, звичайно, обмежувала їх самостійність.

У містах, при чинності у них міського положення 1870 р. ремісничий голова, хоча й не мав голосу в міській думі, проте при обговоренні питань цехового устрою і становища ремесел запрошувався на її засідання. Там, де воно не було запроваджене, ремісничий голова наділявся голосом від усіх цехів і міг брати участь у засіданні думи⁴⁰.

До елементів самоврядності варто зарахувати і наявність цехового суду, який незначні проступки, конфліктні ситуації між цеховиками з'ясовував на принципі замирення, щоправда, його компетентність з кінця XVIII ст. постійно зменшується, та й самі предмети судової уваги, як зауважив Пилип Клименко, стали дрібнішими⁴¹, бо складніші переходять на з'ясування до магістрату, а вже той передавав їх на розгляд губернського правлінням, принаймні, так було в 1809 р., коли йшлося про місце і право виловлювати рибу на Дніпрі⁴². На середину XIX ст. судова функція цехів практично занепадає, проте скривджені все ж продовжували шукати захисту у ремісничій управі, як найближчій до них владі. Про прогули, перехід до іншого роботодавця майстер оголошував ремісничій управі і вже та приймала

³⁸ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). В 2-х т. — Т. 2. — Харьков: Издание Харьковского городского общественного управления, 1912. — С. 252, 253, 264.

³⁹ Молчановский Н. В. Указ. соч. — С. 62.

⁴⁰ Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Т. 11, ч. 2. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 57.

⁴¹ Клименко П. В. Вказ. праця. — С. 107.

⁴² Держархів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 10, арк. 1.

рішення про покарання порушників⁴³. Недотримання умов договорів, якщо йшлося про суттєві грошові зобов'язання, могли розглядати й у суді, як це відбулося 1861 р., коли ремісники, підвідомчі Смілянської ремісничої управи, порушили умови договору⁴⁴.

Імперська влада, не зважаючи, що посадовці в ремісничих управах, були виборними, не отримували від держави платні, і не мали підготовки для обіймання посад, не терпіла з їхньої боку правопорушень, за які карала так само, як і чиновників. Про це йшлося у п'ятому розділі “О преступлениях и проступках по службе государственной и общественной” законодавчого акту 1845 р. “Уложения о наказаниях уголовных и исправительных”. Ця ж сама тенденція зберігалася і у судових статутах 1864 р. Зокрема, в статуті карного судочинства 1864 р. указувалося, що виборні особи ремісничого стану підлягають загальному порядку судочинства. Держава практично повністю перебрала на себе судові повноваження, які колись належали цеховому устрою. Здійснювалося це шляхом з'ясування скарг на вчинки старшин і писарів, порушення норм якими тепер розглядала адміністрація. Скаржилися, як правило, про привласнення громадських коштів та завищенні домагань у відбуванні повинностей. Боязнь переслідувань спричинила подання анонімних скарг, які, проте бралися до уваги. Анонімні скарги на посадових осіб, не зважаючи на попередження про покарання, в разі, якщо ті виявляться несправедливими, все ж ініціювали судове слідство. Ось як це було у випадку зі старшиною бондарського цеху Тимофієм Малаховським, якому ремісники висловили недовіру за його схильність до чарки, надання звання майстра малоздатним до фаху, що розорювало досвідчених майстрів, за використання громадських коштів на власний розсуд та за несповна видану допомогу бідним⁴⁵. Крім незаконного привласнення коштів зловживання владою відбувалися і при видачі паспортів та фальшивих свідоцтв⁴⁶. У цих питаннях контролювала діяльність управ поліція, забезпечуючи досудове слідство. Його результати розглядали губернські правління, а передачу до суду узгоджували з губернатором або генерал-губернатором.

Серед чинників, які впливали на проступки керівників управи, помітною є ще одна цікава особливість. Малограмотні виборні старшини потрапляли в залежність від писарів, коли ті привласнювали собі їх владу, користуючись їх неписьменністю. 1860 р. Київська карна судова палата розглядала справу про проступки старшини Богуславської ремісничої управи Федора Пономаренка та писаря Болеслава Лучинського, який раніше служив в штаті Київського губернського правління. Пристав зауважив, що він залишив

⁴³ Там само, спр. 412, арк. 1.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 176, спр. 444, арк. 9.

⁴⁵ Там само, спр. 444, арк. 4.

⁴⁶ Там само, оп. 37, спр. 1186; ф. 485, оп. 1, спр. 15911.

“государеву службу и предался в 28 лет праздной жизни”, випивав і сам підшукував, кому і про що писати скарги⁴⁷. Не менш характерним було й оскарження ремісниками із юдеїв м. Ржищева вчинку старшини Янкеля Герберга, який під виглядом підписання скарги взяв від них підтвердження для власного переходу до купецької верстви та привласнив 564 руб., зібрані для громадських потреб. Підготував нову розкладку коштів і зібрав ще 400 руб. до ремісничої каси, а тих, хто не здавав грошей тримав у холодній хаті. Київське губернське правління не заперечувало про передачу справи до судової карної палати, яку підтримав і генерал-губернатор⁴⁸. Із набуттям чину міського положення 1870 р., внаслідок якого ремісничі управи підпорядковувалися губернаторові, ті почали з'ясовувати скарги на ремісничих посадовців та передачу їх до суду в разі значних порушень. Голови ремісничих управ за посадові злочини також підлягали губернаторові.

1876 р. Київська судова карна палата намагалася з'ясувати, чому трапилися суттєві розтрати коштів старшиною срібного цеху Києва Іваном Качуровським. Судовим слідчим було проведено перевірку всіх виплат й виявилось, що старшина затримав у себе біля 666 руб., які, за його поясненням, були витрачені на улаштування свят: св. Андроника, кн. Володимира, Маковія, Хрещення, а також на лікування міщан в Кирилівській лікарні, на поховання і панахиди та на його службові поїздки. Він не зміг подати відповідних документів, а тому витрати вважалися умисними і йому було запропоновано для відшкодування продати власний міський будинок із землею, вартість якого була оцінена в дві тисячі рублів⁴⁹.

Як бачимо, механізми самоврядності при бюрократичному державному управлінні повсюдно демонстрував збій, не обминувши і Харківську ремісничу управу. Анонімна скарга до тимчасового харківського генерал-губернатора Л. Тухолки змусила 1886 р. вдатися до раптової ревізії. Губернаторський чиновник з особливих доручень Деєв виявив чималу нестачу коштів — 3201 руб. 60 коп., внаслідок чого тільки-но обраного ремісничим головою Яковлева було не схвалено на посаді і замінено цеховим Пещуровим, який набрав найбільше число виборних кульок після Яковлева. Справу про розтрату громадських коштів передано на дослідження Харківському окружному суду⁵⁰. Якщо говорити про 1890-ті роки, то розголосу набула судова справа, яку провів слідчий Лубенського окружного суду в 1894 р. Її розпочали зі скарги ремісників-юдеїв 1889 р. на голів Переяславської ремісничої управи Бутника та Мисана про незаконні штрафи та про організовану фактором видачу свідоцтв. Перше розслідування провело Полтавське губернське

⁴⁷ Там само, ф. 485, оп. 1, спр. 15317, арк. 1, 9, 59, 164.

⁴⁸ Там само, ф. 442, оп. 37, спр. 1186, арк. 1–6.

⁴⁹ Там само, ф. 485, оп. 1, спр. 20130, арк. 126, 149, 211.

⁵⁰ Там само, ф. 1191, оп. 4, спр. 165, арк. 78.

правління, під час якого більшість із зазначеного у скарзі підтвердилося. Було виявлено масову видачу свідоцтв юдеям на право займатися ремеслом, в основному, у Києві. Свідоцтва видавалися без дотримання вписаних законом вимог, не вносилися до книг й, отримавши посвідчення, юдеї ним скористалися аби мешкати у Києві та займатися більш прибутковим заняттям, ніж ремеслами⁵¹.

Підведемо підсумки. Самоврядні механізми у цехових і ремісничих управах розвивалося нерівномірно. Найактивніше спрацьовувала його виборна складова. Порядок обрання цехових старшин, голів ремісничих управ із товаришами, запроваджений катерининським ремісничим положенням 1785 р., протримався практично без змін до початку XX ст. Верховна влада вдало його експлуатувала аби забезпечити відповідальні завдання управління державних податків та відбування повинностей соціально активним та авторитетним членам місцевих громад. Щоб до них потрапляло якомога менше ненадійних осіб вона залишила за собою схвалення їх на посадах, чим досягала бажаного — недорогого і надійного партнера у стягненні державних податків. Сходи як колективне залагодження спільних справ і спосіб волевиявлення також відігравали важливу роль. Тому держава, зберігаючи їх, прагнула виховувати у середовищі ремісників певні поведінкові норми, своєрідне дисциплінування, які б не перетворювали їх у неконтрольований натовп, а навпаки — формували почуття колективної відповідальності і зацікавленого наглядача за діяльністю старшин і голів. Практика звітності за витрату спільних коштів набула поширення лише одного вектору спрямування — перед адміністрацією. Перед громадами посадовці звітували лише в окремих випадках, аби попередити судове переслідування в разі незаконного витрачання громадських коштів. Спільна власність ремісників одного цеху й одного міста сприяла збереженню їх станової солідарності та свідчила про прагнення і громади ремісників, і держави до використання цієї інституції для соціального забезпечення в разі старості чи каліцтва.

Колись розвинута судова функція цехів також перетерпіла суттєві зміни. Виробничі конфлікти всередині цеху, котрі залагоджувалися власними зусиллями, з початком XIX ст. все частіше стають прерогативою державної судової системи, для втручання якої посадовці-ремісники надавали достатньо приводів. Розрахована на відповідальність та людське сумління, система управління державних податків демонструвала збої, свідченням чого є судове переслідування цехових старшин, ремісничих голів і писарів, які незаконно збагачувалися, використовуючи владу над малоосвіченою громадою. Їх можна пояснити з одного боку тим, що самі чиновники не раз вдавалися до хабарів, коли схвалювали на посадах старшин. Ті, своєю чергою, повертали втрачені кошти, беручи їх також незаконно з ремісників.

⁵¹ Там само, ф. 1072, оп. 3, спр. 1516, 1565.

З іншого — запроваджений Катериною II принцип “почесної влади” без оплати за виконання владних повноважень не сприймався у ремісничому середовищі як досконалий. Держава ж розцінювала привласнення громадських коштів як незаконне і у цій площині наростаючий конфлікт був не останнім фактором, який розхитав самоврядність ремісничих цехів.

REFERENCES

1. Bahaley, D. Y., & Myller, D. P. (1912). *Istoriya horoda Khar'kova za 250 let eho sushchestvovanyya (s 1655 po 1905 hod)* (Vol. 2). Kharkov: Yzdanye Khar'kovskaho horodskoho obshchestvennaho upravleniya. [in Russian].
2. Vozghryn, V. E. (2013). *Istoriya krymskykh tatar. Ocherky etnycheskoi ystoriy korennoho naseleniya Kryma* (Vol. 2). Symferopol: Tezys. [in Russian].
3. Zadorozhnyuk, A., & Reient, O. (2008). *Promyslove vyrobnytstvo v mistakh i mistechkakh Podil's'koyi huberniyi kintsya XVIII — pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Klymenko, P. V. (1929). *Tsekhy na Ukrayini* (Vol. 2 (1)). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Klimenko, F. V. (1914). *Zapadno-russkye tsekhy XVI–XVIII vv.* Kyiv. [in Russian].
6. Kulins'ka, S. Yu. (1999). Reorhanizatsiya remisnychoho upravlinnya Kyveva u druhiy polovyni XIX st. *Istoriya Ukrayiny. Malovidomi imena, podiyi, fakty*, 57–65. [in Ukrainian].
7. Lapyna, M. S. (2013). V. N. Karazyn y "delo o remeslennykakh" (ob ystokakh razvytyia torhovo-promyshlennoho Kharkova, eho kultury y blahoustroistva). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1050 (46), Ser. "Istoriia", 115–132. [in Russian].
8. Lazarevs'ka, K. (1926). Kyyivs'ki tsekhy v druhiy polovyni XVIII ta na pochatku XIX viku. In *Kyyiv ta yoho okolytsi v istoriyi i pam'yatkakh* (pp. 276–309). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Lepyavko, S. (2012). *Chernihiv: Istoriya mista*. Kyiv: Tempore. [in Ukrainian].
10. Pavlovskiy, Y. F. (1910). *Poltava. Ystorycheskyi ocherk ee kak hubernskoho horoda v epokhu upravleniya heneral-hubernatoramy (1802–1856)*. Poltava: Elektr. typolytohrafiya "Y. A. Dokhman". [in Russian].
11. Shandra, V. S. (2014). *Mishchanski orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraini (kinets XVIII–XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].